

Výzkum způsobu života dělníků a některé otázky sociálního plánování

N. TICHOMIROV - L. GORDON - E. KLOPOV

Moskva

V posledních letech provedly stranické organizace řady oblastí SSSR ve spolupráci s vědci empirické výzkumy různých stránek práce, životních podmínek a duchovního života dělníků. Těmto výzkumům dal nový podnět rozvoj sociálního plánování v podnicích. Existující materiály, které ukazují význam analýzy způsobu života dělníků pro vytyčení a řešení problémů sociálního plánování, obsahují některé výsledky výzkumu provedeného v Kostromě a rovněž výzkumů sovětských vědců v některých průmyslových centrech evropské části země (Dněpropetrovsk, Zápороží, Oděsa a Taganrog).

Sociální plánování jako důležitá forma regulace společenského života se značně rozvinulo pod vlivem usnesení XXIII. sjezdu KSSS. Jedna z jeho podob – plán sociálního rozvoje výrobních kolektivů – se nyní realizuje v řadě podniků, institucí a kolchozů. Plány sociálního rozvoje jsou intenzivně uplatňovány například v leningradských, sverdlovských, permských, lvovských, gorkovských a kostromských podnicích i v podnicích některých dalších měst. Jen v Leningradě a v leningradské oblasti proniklo plánování sociálního rozvoje do více než 300 podniků a organizací.

Plány sociálního rozvoje kolektivů věnují pozornost důležitým stránkám společenských vztahů spjatých s pracovní činností člověka, to znamená, že přispívají k plánovitým změnám sociální struktury výrobních kolektivů, ke zlepšení pracovních podmínek, ke zvýšení životní a kulturní úrovně pracovníků, podporují formování zdravých pracovních vztahů a napomáhají komunistické výchově pracujících. Sociální rozvoj podniků a institucí se stává nedílnou součástí plánovitého

zdokonalování soustavy sociálních vztahů v sovětské společnosti.¹

Zároveň však stovky podniků, které mají své plány sociálního rozvoje, představují jen velmi malou část celkového počtu pracovních kolektivů v zemi (v roce 1969 bylo v Sovětském svazu kolem 50 000 průmyslových podniků, více než 14 000 sovchozů a téměř 35 000 kolchozů).² Avšak další rozvoj sociálního plánování bude spjat nejen se zvýšením počtu podniků, které vypracovávají plány sociálního rozvoje, nýbrž zároveň i s přechodem k plánování na jiné, vyšší úrovni, tj. v rámci územních jednotek, a také s rozšířením plánování na nevýrobní sféru denní praktické lidské činnosti. Základních cílů sociálního plánování není možno dosáhnout v rámci podniku a dokonce ani v soustavě podniků. Tyto cíle jsou uskutečnitelné jen ve více či méně celistvém sociálním organismu, který zahrnuje všechny hlavní podmínky životní situace týkající se jak výrobních, tak nevýrobních stránek života.

Budoucnost sociálního plánování je v komplexním územně výrobním přístupu. Tento závěr potvrzuje praktická práce řady stranických organizací při vytváření územních plánů sociálního rozvoje (např. v leningradské a sverdlovské oblasti).

Přechod ke komplexnímu, územně výrobnímu sociálnímu plánování je pokusem organizovaně působit na mimořádně složitou a stále ještě nedostatečně prozkoumanou soustavu společenských vztahů (zejména v nevýrobní sféře). Nejasnost důsledků, k nimž může za těchto podmínek vést zásah do mechanismu sociálních vztahů, dnes nabádá ke zvýšené opatrnosti při volbě cílů sociální regulace. Jak

¹ Podrobněji o úkolech a podstatě sociálního plánování v podnicích viz *Metodika socialnogo planirovanija kollektiva predpriatija*, Perm 1969; *Kompleksnoje planirovanije socialnogo razvitiia kollektivov predpriatij*, Leningrad 1970; *Socialnoje upravlenie, planirovanije, prognozirovaniije* (materiály k VII. Meždunarodnomu sociologičeskemu kon-

gressu), Kijev 1970; L. N. Kogan, *Socialnoje planirovanije: rabota, obrazovanije, byt* (O planě socialnogo razvitiia kollektiva predpriatija), Moskva 1970; B. V. Stěpanov, *Socialnoje planirovanije na predpriyatijach*, Moskva 1967.

² *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1969 g.*, Statističeskij ježegodnik, Moskva 1970, s. 285, 497.

se zdá, v nynější počáteční etapě komplexního sociálního plánování tedy bude účelné nevytyčovat příliš rozsáhlé úkoly, ale soustředit pozornost na řešení dozrálých problémů.

Rozhodující význam zde má neobyčejná složitost samého předmětu působení. Sféra vlastních sociálních vztahů je mimořádně složitou dynamickou soustavou s četnými souvislostmi a značně protikladnými rysy. Mnohé stránky sociálních vztahů jsou velmi stálé a vysoce homeostatické. Už tato okolnost vyžaduje, abychom pečlivě a opatrně volili konkrétní úkoly sociálního plánování. Nedostatečně fundované stanovení cílů a voluntaristické snahy řešit jakékoli úkoly mohou vést k neplodným pokusům „zlomit“ stabilní tendence a trvalé vlastnosti způsobu života. Důležitým varováním před subjektivistickými tendencemi jsou Leninova slova o tom, že se při kulturních přeměnách „nic nepořídí lámáním přes koleno, nýbrž, průbojností nebo energií, žádnou, byť nejlepší lidskou vlastností vůbec“.³

V systému sociálních, kulturních a existenčních vztahů je rovněž řada mimořádně jemných a snadno porušitelných vazeb, jejichž narušení může vyvolat dalekosáhlé důsledky. Ze všech těchto skutečností vyplývá, že cíle sociálního plánování je nesporně třeba volit s největší pečlivostí.

Bezprostřední úkoly sociálního plánování vždy — nejen v počáteční etapě — mají a budou mít tak říkajíc přirozený, organický charakter a budou vyrůstat z živé tkáně společenských jevů. Snad nenadsadíme, řekneme-li, že při určování konkrétních cílů a úkolů sociálního plánování jak v podnicích, tak zejména v rámci území se nemá vycházet z apriorního maxima všech myslitelných změn, nýbrž spíše z minima nezbytných, přirozeně dozrálých přeměn.

Podobný přístup v podstatě prakticky realizuje jednu z neplodnějších tradic marxistické teorie, tj. odmítnutí utopických vřsteb všestranného obrazu budoucnosti a uznání jen těch tezí, které jsou podle Engelsových slov „přesnými závěry

z historických faktů a vývojových procesů a mimo souvislost s těmito fakty a procesy nemají žádný teoretický a praktický význam“.⁴

Takové přirozené nebo organické úkoly je možno nejsnáze a poměrně nejspolehlivěji hledat, nalézt a formulovat pomocí výzkumu každodenního života, životního způsobu těch nebo oněch skupin pracujících. Bez znalosti vnitřního mechanismu způsobu života a struktury procesů, které ho formují, právě tak jako bez chápání souvislostí, jejichž prostřednictvím „životní okolnosti“ (materiálně ekonomické, kulturní, ideologické, psychofyziologické a řada dalších) určují způsob života, by se komplexní územně výrobní sociální plánování setkávalo se značnými obtížemi.

* * *

Praktická zkušenost empirických sociálních výzkumů provedených v Kostromě a řadě dalších měst potvrzuje význam zkoumání způsobu života při vytyčování bezprostředních úkolů sociálního plánování. Je pochopitelné, že tyto výzkumy nemohou poskytnout představu o všech stránkách zmíněné problematiky. Zdá se nám však, že získané materiály jsou dostatečně výmluvné, aby dokázaly, že výzkumem způsobu života je možné objevit některé praktické, bezprostřední úkoly sociálního plánování.

Způsobem života v této práci rozumíme každodenní chování, každodenní životní praxi jednotlivců i (nebo) sociálních skupin. Jako základní prostředek popisu chování zde používáme charakteristiky trávení času: údaje o době trvání nejdůležitějších aktivit (časové rozpočty a údaje o časové frekvenci některých aktivit za delší období); tyto materiály doplňují ukazatele poskytující představu o životních podmínkách, některých názorech a preferencích dotazovaných.⁵ „Jazyk času“ se velmi dobře hodí k popisu způsobu života, protože v určitých mezích umožňuje kvalitativně vyjádřit obsahové specifikum základních typů důležitých životních činností a zároveň dovoluje široce využívat

³ V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 33, Praha SNPL 1962, s. 87.
⁴ K. Marx i F. Engels, *Soč.*, t. 36, s. 364. Právě tak poznamenává V. I. Lenin: „Marx se ani dost málo nepokouší vymyslet utopie, hádat ze vzduchu to, co vědět nelze. Marx klade otázku komunismu tak, jak by přírodovědec kladl otázku vývoje nově, řekneme biologické odrůdy, víme-li, že vznikla tak a tak a mění se v tom a v tom určitém směru.“ *Spisy*, sv. 25, Praha 1956, s. 471.

⁵ V průběhu let 1965–1970 bylo v Kostromě a v dalších městech dotazáno celkem několik tisíc dělníků. S pravděpodobností $R = 0,9$ možno tvrdit, že zkoumaný soubor se podle základních sociálně demografických charakteristik liší od celkového počtu dělníků zaměstnaných v podnicích, kde se prováděl výzkum, maximálně o 5 %.

Tabulka 1: Struktura týdenního časového rozpočtu (168 hod.) průmyslových dělníků některých velkých měst evropské části SSSR (Kostroma, Dněpropetrovsk, Zaporoží, Oděsa)

	Práce a činnosti s ní spojené	Spánek, jídlo, péče o sebe	Domácí práce	Volný čas	Ostatní
Ženy	51	58	31	26	2
Muži	53	63	13	37	2

kvantitativních metod, což zajišťuje poměrně vysokou spolehlivost při zpracování získaných výsledků.

Analýza údajů o každodenním chování městských dělníků se prováděla ve třech rovinách. Šlo o: 1. soustavné prozkoumání základních druhů chování a jim odpovídajících časových složek způsobu života; 2. ucelenou charakteristiku způsobu trávení času v jednotlivých sociálně demografických skupinách; 3. výzkum typů způsobu života, typologii skupin chování (skupiny lidí, které stejným způsobem tráví čas).⁶

První rovina, tj. systematické zkoumání a porovnávání jednotlivých způsobů každodenního trávení času, umožňuje určit obrysy některých problémů, které dozrály pro společenskou regulaci, určit cíle a cesty jejich dosažení a formulovat úkoly sociálního plánování.

V této rovině zkoumání způsobu života se v první řadě ukazují ty problémy, jejichž naléhavost podmiňují protiklady mezi rychlým tempem sociálně ekonomického a kulturního pokroku naší společnosti a mezi pozůstatky kultury minulých epoch. Právě z protikladu tohoto druhu například vyplývá zvláštní aktuálnost problému nerovnoměrného rozdělení péče o rodinu mezi ženu a muže a nestejného vynaložení času a sil na vedení domácnosti.

Jak je patrné z materiálů výzkumů, i zaměstnané ženy věnují domácím pracím 2–2,5krát více času než muži. V důsledku toho mají v průměru skoro jedenapůlkrát méně času na odpočinek, zábavu, sebevzdělání a výchovu dětí (viz tabul-

ka 1; analogické údaje můžeme nalézt i v četných výzkumech časového rozpočtu a v pracích věnovaných otázkám rodiny a života mimo práci⁷).

V naší zemi se v době sovětské vlády učinilo nebyvale mnoho pro úplnou rovnost žen nejen z hlediska právního, ale i z hlediska jejich skutečného postavení ve společnosti. Už v předvečer druhého výročí Velké říjnové socialistické revoluce mohl V. L. Lenin „s oprávněnou hrdostí, bez jakékoli nadsázky“ říci, že „kromě sovětského Ruska není na světě jiná země, kde by byla naprostá rovnoprávnost žen“.⁸ Rovnoprávnost žen se snad nejzřetelněji projevuje ve skutečnosti, že ženy tvoří více než polovinu z celkového počtu dělníků a zaměstnanců, zatímco ještě koncem dvacátých let představovaly jen asi čtvrtinu.⁹ Aktivní účast žen na společenském a politickém životě země vyjadřuje a upevňuje jednu z nejdůležitějších vymožeností socialismu.

Avšak v mimopracovní sféře života není rovnoprávnost v řadě případů stále ještě plně realizována. Nezbytnost odstranit tento protiklad a v souladu s programem KSSS vytvořit všechny sociální a životní podmínky „pro spojení šťastného mateřství se stále aktivnější a tvořivější účastí žen na společenské práci a ve veřejné činnosti, ve vědě i v umění“¹⁰ je dána především tím, že ženy, které zaujaly odpovídající místo ve výrobě a v politickém životě země, jsou stále méně ochotny smířovat se s pozůstatky nerovnosti v mimopracovní sféře. KSSS zde spatřuje jeden z nejdůležitějších objektivních předpokladů úspěšného postupu Sovětského

⁶ Podrobněji a soustavněji vykládá výsledky této analýzy kniha *Očerky gorodského obraza žizni. Socialnyje problemy byta i vnerabočego vremeni promyšlennych rabočich*, která se připravuje k vydání.

⁷ Viz G. A. Pruděnskij, *Vremja i trud*, Moskva 1965; V. I. Bolgov, *Vnerabočego vremja i uroveň žizni trudaščichsja*, Novosibirsk 1964; G. S. Petrošjan, *Vnerabočego vremja trudaščichsja v SSSR*, Moskva 1965; B. Grušin, *Svobodnoje vremja. Aktu-*

alnyje problemy, Moskva 1967; *Meždunarodnoje sravnitel'noje issledovanie bjužeta vremeni*, Novosibirsk 1969; A. G. Charčev, *Brak i semja v SSSR*, Moskva 1964; *Problemy bjužeta vremeni trudaščichsja*, Socialnyje issledovanija, vyp. 6, Moskva 1970.

⁸ V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 30, Praha 1955, s. 33.

⁹ *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1969 g.*, s. 536.

¹⁰ *Programma Kommunističeskoj partii Sovetskogo Sojuza*, Moskva 1971, s. 97.

Tabulka 2: Kvalifikační úroveň zaměstnaných žen a mužů v typickém průmyslovém centru (v %)

	Dělníci				Zaměstnanci		
	Vysoce kvalifikovaní	Středně kvalifikovaní	Níže kvalifikovaní	Celkem	S vysokoškolským vzděláním	Se středním nebo neúplným vysokoškolským vzděláním	Celkem
Ženy	4	30	66	100	33	67	100
Muži	31	50	19	100	41	59	100

svazu ke komunismu. Výrazem této nejvlastnější tendence politiky KSSS jsou opatření obsažená v návrhu *Směrnice XXIV. sjezdu KSSS k pětiletému plánu rozvoje národního hospodářství SSSR na léta 1971–1975*. Jedním z nejdůležitějších směrů rozvoje národního hospodářství SSSR se mají podle Směrnic stát opatření, která by „sovětské ženě-matce vytvořila nejlepší pracovní a životní podmínky i podmínky pro výchovu dorůstající generace“.¹¹

Jedna stránka tohoto problému – nezbytnost vytvořit podmínky k tomu, aby žena mohla splnit svou významnou úlohu v mimopracovní sféře a ve výchově dorůstající generace budovatelů komunistické společnosti – na sebe soustřeďuje všeobecnou pozornost. Méně se již rozpravává jeho druhá stránka – neúplné využití sociálně výrobního potenciálu zaměstnaných žen, přetížených péčí o rodinu a domácnost. Jak vyplývá z údajů uvedených v tabulce 2, tato situace zatím brání zvyšování jejich odborné úrovně a omezuje možnosti jejich přeškolení. Tím ovšem trpí nejen ženy. Závažné nevyužívání pracovních rezerv totiž poškozuje celou společnost. Odstranění toho, co se často prakticky stává „druhou směnou“ v každodenním životě zaměstnaných žen, už jen z tohoto důvodu nabývá velkého významu při sociálním plánování.

Přílišné zatížení domácími pracemi a všedními záležitostmi se jistě netýká jen značné části zaměstnaných žen, ale i dalších skupin obyvatelstva, přinejmenším

jejich velké většiny. Proto KSSS stanoví jako svůj cíl „provést celou soustavu opatření, která by ušetřila obyvatelstvu čas a usnadnila práci v domácnosti“.¹²

Avšak sociální plánování je nezbytné nejen tam, kde se vyskytují protiklady mezi sociálně ekonomickým, kulturním a technickým pokrokem a pozůstatky minulých epoch, které brzdí vývoj. Jeho nutnost je diktována i tím, že „život přináší stále nové úkoly, které je třeba vážně posoudit a jejichž řešení je nutno nalézt“.¹³

Pod vlivem přeměn materiálních a kulturních podmínek lidské činnosti vznikají nové a nové problémy. S těmito přeměnami je spjat i vynález televize a její masové rozšíření.

Ještě v r. 1950 bylo v SSSR celkem asi 15 000 televizorů, z nichž 12 000 bylo ve stejném roce i vyrobeno.¹⁴ O deset let později jich bylo už 4,8 miliónu (na 1000 obyvatel připadalo 22 televizorů) a v roce 1969 30,8 miliónu, tj. na 1000 osob připadalo 127 televizorů.¹⁵ Z provedeného šetření je patrné, že v městech evropské části SSSR jsou televizní přijímače už ve více než dvou třetinách rodin. Televizor se nyní stal předmětem denní potřeby a televize, před nějakými dvaceti lety téměř neznámá, je dnes skoro nejdůležitějším masovým sdělovacím prostředkem a významným činitelem i prostředkem přístupu k duchovní kultuře. Svědčí o tom skutečnost, že ve zkoumaném souboru městských dělníků zaujímá sledování tele-

¹¹ *Direktivy XXIV. sjezdu KPSS po pětiletém plánu rozvíjení národního hospodářství SSSR na 1971–1975 roky*, Moskva 1971, s. 47.

¹² Tamtéž, s. 10.

¹³ L. I. Brežněv, *Lentinským kursom. Reči i statji*, t. 2, Moskva 1970, s. 519–520.

¹⁴ *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1965 g. Statističeskij žezgodnik*, Moskva 1966, s. 138–139, 518.

¹⁵ *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1969 g.*, s. 488, 584.

Tabulka 3: Struktura volného času ženatých dělníků a vdaných dělnic věnovaného kulturním aktivitám (v hodinách a minutách týdně, zaokrouhleno na 10 minut)

Volný čas věnovaný kulturním aktivitám* Z toho:	Muži	Ženy
	15 hod.	8 hod.
sledování televizních pořadů	8 hod. 40 min.	3 hod. 40 min.
četba novin	2 hod. 30 min.	0 hod. 40 min.
četba knih a časopisů	2 hod. 20 min.	2 hod. 10 min.
návštěva kina, divadla atd.	1 hod. 10 min.	1 hod. 20 min.

* Rozhlas se poslouchá v průměru jen 15–20 min. týdně, nezapočítáváme-li poslech, který pouze doprovází jinou činnost.

vizních pořadů polovinu či více než polovinu doby volného času, která se věnuje kultuře. Je přirozené, že tempo a rozsah, v nichž tato zcela nová a navíc rychle se šířící aktivita pronikla do života městského obyvatelstva, nezbytně vedly k podstatným změnám ve struktuře volného času.

Na jedné straně v důsledku rozšíření televize podstatně vzrostla doba volného času věnovaná kulturním aktivitám – dělníci, v jejichž rodinách v době výzkumu nebyla televize, sledovali pořady průměrně 9 hodin týdně, zatímco majitelé televizorů jim věnovali více než 16 hodin; odpovídající spotřeba času u dělnic činí 6 hodin 10 minut a 8 hodin 40 minut. Na druhé straně ti, kteří mají v rodině televizní přijímač, méně čtou, zvláště knihy a časopisy, a méně chodí do biografu a do divadla.

Důsledky masového rozšíření televize jsou tedy různorodé a nelze je vykládat jednoznačně a zjednodušeně. Protože tento proces může mít řadu nežádoucích důsledků, zejména částečné snížení úrovně a určitou standardizaci přijímaných hodnot duchovní kultury, je nutné mu čelit. Je třeba orientovat se na optimální míru součinnosti televize a dalších forem kulturního působení tak, aby televize nevytlačovala knihy, časopisy, divadlo a biograf, ale probouzela zájem o ně, podněcovala četbu i návštěvu divadelních a filmových představení. Zvýšením úrovně a náročnosti svého publika získá sama televize, neboť jejím nejhorším nepřítelem je divák, který „všechno spolkne“.

Důležité úkoly sociálního plánování vznikají rovněž v souvislosti se značným

rozšířením dálkového a večerního studia pracujících, které je významným aspektem společenského, politického, ekonomického a kulturního pokroku sovětské společnosti. Jak je patrné z údajů mezinárodního srovnávacího výzkumu časového rozpočtu z let 1965–1966, spojení práce se studiem je jedním z typických rysů socialistického způsobu života (viz tabulka 4).

V Sovětském svazu má studium při zaměstnání již svoji tradici. Je příznačné, že v posledních dvou desetiletích stále vzrůstal počet (a do poloviny šedesátých let i podíl) specialistů, kteří nabyli vzdělání dálkovým nebo večerním studiem na vysokých nebo středních odborných školách: v roce 1950 jich absolvovalo 65 700, tj. 13,5 % z celkového počtu absolventů vysokých a středních odborných škol. v roce 1960 jich absolvovalo 150 000 (18 %), v roce 1965 už 468 000 (46,5 %) a v roce 1969 dokonce 677 000 (42,5 %).¹⁶

Tento nesporně pokrokový jev vyvolává řadu nových problémů. V prvé řadě je to problém slabší odborné přípravy specialistů v soustavě večerního a dálkového vzdělání. Už údaje o spotřebě času ukazují, že po práci se ve většině případů studuje v méně příznivých podmínkách než tehdy, když je studium hlavním a zpravidla jediným zaměstnáním, a proto i příprava je méně kvalitní: dělníci studující večerně a dálkově věnují studiu průměrně 20–25 hodin týdně, zatímco studenti v denním studiu 40–50 i více hodin.

Zároveň těchto 20–25 hodin věnovaných studiu jde na úkor uspokojování některých potřeb. Učením po zaměstnání se zmenšuje doba věnovaná kulturním ak-

¹⁶ Vypočteno z údajů statistické ročenky *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1969 g.*, s. 689.

Tabulka 4: % osob, které věnují čas na vzdělání (z pracujících ve sledovaných městech různých zemí — % z každé skupiny)

	Socialistické země					Kapitalistické země				
	Bul-harsko	Maďarsko	Polsko	ČSSR	SSSR	Jugoslávie	Belgie	Francie	NSR	USA
Zaměstnaní muži:										
svobodní	14,0	18,1	20,8	18,9	36,8	11,2	9,1	7,9	10,8	6,8
ženatí	4,3	10,6	11,7	14,4	24,6	8,6	2,4	6,0	2,2	4,4
Zaměstnané ženy:										
svobodné	9,3	13,4	17,2	12,2	23,0	9,6	9,7	6,9	5,5	4,7
vdané	2,2	4,3	6,2	6,4	8,5	7,7	0,4	3,4	2,3	2,6

* *Mezdunarodnoje srovnitělnoje issledovanie bjudzeta vremeni*, Novosibirsk 1969, s. 61. Tabulka uvádí údaje šetření provedeného v městech Kazanlyk (Bulharsko), Győr (Maďarsko), Toruň (Polsko), Olomouc (Československo), Pskov (SSSR), Kragujevac (Jugoslávie), Osnabrück (NSR), Jackson (USA) a rovněž v šesti městech severovýchodní Francie a na celém území Belgie.

tivitám, přičemž nejvíce se zkracuje čtení knih a časopisů a návštěva divadelních a filmových představení, méně pak sledování televizních pořadů. Dělníci a dělnice, kteří studují při zaměstnání, spí denně v průměru o půl hodiny méně než dělníci téhož pohlaví a rodinného postavení, kteří nestudují. Zdálo by se, že rozdíl není příliš velký, avšak soustavný, mnoho let trvající nedostatek spánku skrývá v sobě vážné nebezpečí pro zdraví. Konečně snaha „uspořit“ čas ke studiu na úkor výchovy dětí je patrně nejméně žádoucím vedlejším produktem studia při zaměstnání.

K překonání těchto obtíží sotva přispějí čas od času vyslovované myšlenky o soustředění všeobecného a odborného vzdělání do počátečních etap životní dráhy člověka, tj. do soustavy všeobecně vzdělávací školy a denního studia na vysokých a odborných školách. Takové řešení je sotva reálné v současném a rychle se měnícím světě, v procesu rozvoje vědeckotechnické revoluce, kdy se morální stárnutí znalostí a profesí nebývale urychluje a naléhavě nutí socialistickou společnost hledat cesty a způsoby, jak přeměnit vzdělání v nepřetržitý proces probíhající alespoň v ekonomicky aktivním věku. Jedním ze způsobů řešení tohoto

problému by mohlo být zahrnutí výdajů na vzdělání dospělých do společensky nutných výrobních nákladů, čímž by se studium při zaměstnání úplně nebo částečně přeneslo ze sféry mimopracovní do sféry výroby (a to nejen odborné vzdělání a zvyšování kvalifikace pracujících, nýbrž i různé formy jejich všeobecného vzdělání).

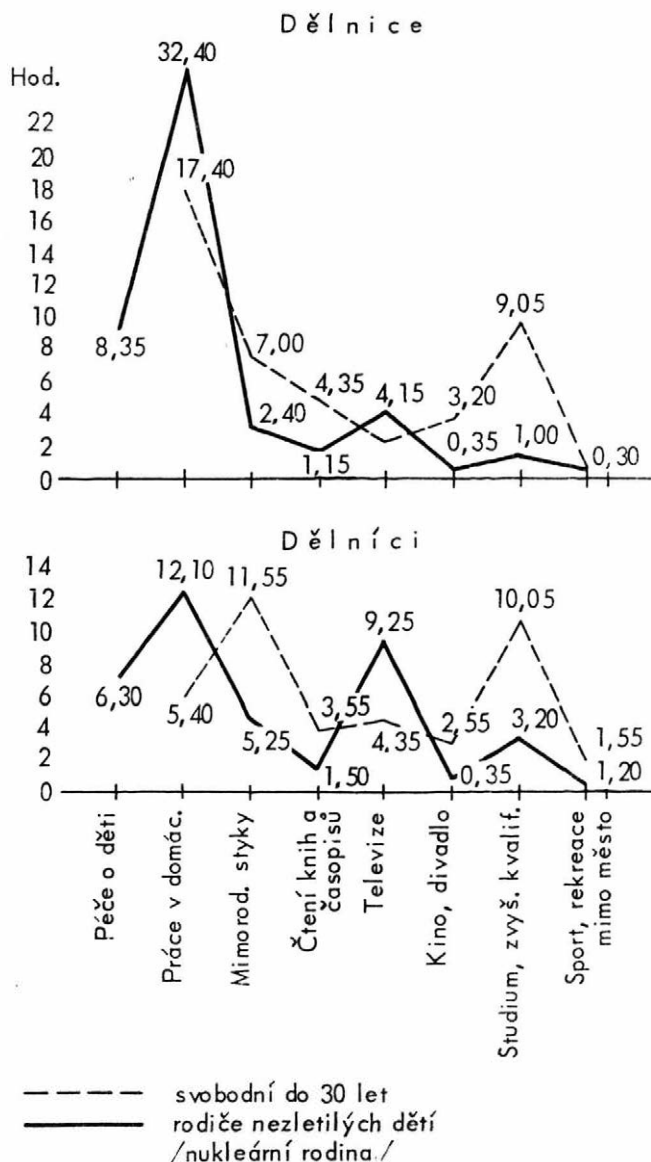
Formulace cílů a úkolů sociálního plánování v rovině zkoumání jednotlivých druhů praktické činnosti ve sledovaném sociálním souboru má nevyhnutelně dosti hrubý, „orientační“ ráz. V počátečních etapách vyhledávání předmětů plánování je to nejen nezbytné, ale může to být i užitečné. Další etapy vyžadují upřesnění úkolů a metod působení společnosti na sociální procesy, a tudíž i přechod k diferencovanému zkoumání systému chování jednotlivých skupin pracujících socialistické společnosti.

Protože v této stati jde převážně o mimopracovní aspekty městského způsobu života, zdá se být plodným soustředit pozornost především na specifičnost každodenního chování základních skupin dělníků lišících se věkem a rodinným postavením, totiž mládeže¹⁷ a provdaných a ženatých osob, které mají nezletilé děti (v typickém průmyslovém středisku, které

¹⁷ Obvykle se k mládeži počítají lidé mladší než 30 let. Avšak biologický věk vyjadřuje věk sociální jen částečně — i ve dvacetipíti nebo třiceti letech může člověk svým životním postavením a chováním náležet k mládeži, ale také nemusí. Zde je nutný komplexní ukazatel, který by přihlížel nejen k věku, ale i rodinnému postavení a ke stupni účasti na společensky prospěšné práci. Z tohoto hlediska je podle našeho názoru třeba počítat k mlá-

deži nikoli všechny osoby mladší než 30 let, ale jen jejich část: 1) ty, které ještě nezačaly samostatnou pracovní činnost, tedy převážně studenty; 2) ty ze zaměstnaných, kteří ještě nemají vlastní rodinu. Ačkoli tyto hranice jsou také podmíněné, přesnější vyčlenění mládeže jako zvláštní sociálně demografickou skupinu, která ještě nedovršila proces socializace a je charakterizovaná každodenním chováním odpovídajícím jejímu postavení.

Graf 1: Struktura mimopracovní doby mladých dělníků a dělnic - rodičů nezletilých dětí /v hodinách a minutách za týden, zaokrouhleno na 5 min./

jsme prozkoumali, představovaly tyto skupiny 17 a 52 % celkového počtu dělníků).

Srovnání údajů o spotřebě mimopracovní doby dělnické mládeže a dělníků-otců a matek nezletilých dětí (viz graf 1) umožňuje mnohem přesněji chápat výše uvedené zvláštnosti městského způsobu života. Tak se ukazuje, že obtíže spojené se studiem při zaměstnání se týkají hlavně mladých dělníků, neboť mládež tvoří

až 70 % studujících dělníků a dělnic. To však znamená, že v této souvislosti má socialistická společnost přinejmenším dva úkoly: za prvé – usnadnit podmínky studia při zaměstnání, tj. hlavně podmínky dělnické mládeže s jejími specifickými sociálními potřebami; za druhé (což je mnohem složitější, ale z hlediska perspektiv společenského rozvoje i důležitější úkol) – vytvořit takové pracovní a mimopracovní podmínky, které by dovolily žena-

tým dělníkům i vdaným dělnicím a zejména matkám nezletilých dětí, aby se stali „věčnými studenty“.

Analýza struktury každodenního chování dělníků lišících se věkem a rodinným postavením dovoluje objevit nové aspekty i zdánlivě dobře prozkoumané otázky postavení ženy v mimopracovní sféře.

Materiály výzkumu ukazují, že pozůstatky nerovnosti v životě žen se fakticky koncentrují do ústřední etapy jejich životní dráhy, totiž do období 15–20 let mateřství a výchovy nezletilých dětí. Dívky a mladé ženy jsou formálně i fakticky ve stejném postavení jako chlapci a mladí muži. Někdy dokonce lépe využívají svou rovnoprávnost, jak je to patrné z údajů o úrovni vzdělání obou skupin.¹⁸ Přibližně stejné podmínky mají též starší lidé, třebaže ve starší generaci se houževnatěji uchovávají dřívější představy o zvláštní roli ženy. Ve srovnání se situací, kdy nerovnost byla údělem ženy po celý život, je to svědectvím nesmírného společenského pokroku za socialismu.

Zároveň s tím nová situace plodí nové problémy. Pozůstatky nerovnosti v životě, navíc soustředěné do jednoho z centrálních úseků životního cyklu, pociťují ženy po úplné rovnosti v mládí nezřídka poměrně ostře. V této souvislosti je zapotřebí prozkoumat příčiny poklesu porodnosti v řadě okresů SSSR.¹⁹

Důsledkem životního postavení provdaných žen-matek nezletilých dětí je také zvýšení dočasné jednotvárnosti života jejich manželů. Přechod od forem každodenního chování v mládí k odlišným formám v dospělosti probíhá u mužů často stejně zřetelně jako změny v životním postavení žen. Někdy je ovšem tento proces provázen nežádoucími důsledky.

Nepovažujeme za opodstatněné přílišné naděje na řešení tohoto problému tím, že by společnost převzala uspokojování potřeb denního života, protože normální fungování rodiny — této základní buňky socialistického společenského organismu — sotva povede k absolutnímu zespolenštění mimopracovní sféry. (Rozumí se

ovšem, že rozvinutí společenských forem uspokojování základních potřeb může podstatně usnadnit životní postavení žen a přispět k částečnému překonání obtíží v tomto směru.)

Návrhy, které se opírají o možnost řešit tento problém uvolněním žen ze společenské výroby po dobu, kdy vychovávají nezletilé děti, jsou nereálné z jiného důvodu. Ženy včetně matek malých dětí nechtějí zanechat práce, a to nejen z materiálních důvodů. V jednom z našich šetření jsme položili zaměstnaným ženám otázku: „Zůstala byste v zaměstnání, kdyby váš muž vydělával tolik, kolik nyní vyděláváte oba?“ Jen 36 % dělnic-matek nezletilých dětí odpovědělo, že by v tomto případě zůstaly doma. Přitom těch, které si ve zmíněném případě nepřály zanechat práce, bylo více mezi vzdělanějšími dělnicemi. Můžeme oprávněně předpokládat, že v budoucnu spolu s podstatným zvýšením vzdělanosti dělnické třídy zesílí i odmítavý postoj k uvedenému způsobu řešení této otázky. To však neznamená, že za určitých konkrétních okolností by takové opatření nemělo kladný sociální účinek.

Jak se zdá, bude prospěšnější neřešit tento problém přímo, nýbrž „oklikou“. Pozornost vzbuzuje zvláště možnost usnadnit situaci matek změnou společenských zvyků, která by mimo jiné vedla k novému rozdělení práce v domácnosti a při výchově dětí mezi mužem a ženou a také mezi generacemi. To není jen návrh — sociální politika socialistického státu už nyní podněcuje takové přeměny důchodovým zabezpečením desítek miliónů starších lidí, rychle rostoucí bytovou výstavbou, mechanizací domácích prací atd.

Úkoly sociálního plánování se rovněž podstatně zpřesňují při diferencovaném zkoumání struktury chování (trávení času) městských dělníků lišících se úrovní vzdělání, materiálně ekonomickým postavením apod. Avšak i tato druhá rovina analýzy městského způsobu života nemůže přehlédnout ke všem konkrétním specifickým rysům sociálních procesů, protože ve skutečnosti neexistují jednoroz-

¹⁸ Ze sčítání lidu v r. 1959 vyplývá, že mezi osobami mužského pohlaví ve věku od 10 do 29 let absolvovalo přibližně 45 % aspoň 7 tříd, zatímco u žen tohož věku překročil tento podíl 50 %. Zato mezi muži ve věku 50–60 let mělo 22 % neúplné střední nebo vyšší vzdělání a mezi jejich vrstevníci jen 10 %. Viz *Itogi Vsesojuznoj perepisi naselenija 1959 goda*. SSSR Svochnyj tom, Moskva 1962, s. 74–75.

¹⁹ Viz *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1969 g.*, s. 34–35. Porodnost se nejméně snižuje v okresech, kde jsou zjevně pozůstatky rozdílu životních podmínek nejen v dospělosti, nýbrž i v mládí.

měrně formované skupiny. Společnost se fakticky skládá z různých jednajících skupin, pro něž je příznačný určitý typ každodenní činnosti a různorodý (ne příliš přesný) soubor sociálně demografických znaků, které svým způsobem představují základ jejich formování.

Analýza chování těchto skupin, která představuje třetí, nejvyšší rovinu zkoumání způsobu života, dovoluje odhalit reálné předměty sociálního plánování (zatímco v prvních dvou rovinách se zjišťují spíše tendence společenských procesů a obrysy úkolů sociálního plánování).

Je zde však mnoho výzkumných obtíží spojených s mnohostranností a neuspokojeností zkoumaných jevů. Vícerozměrné metody soudobé statistiky dovolují tyto nesnáze překonat pomocí elektronických počítačů. Mezi jiným jsme provedli vícerozměrnou analýzu trávení času několika set průmyslových dělníků, což umožnilo určit skupiny chování ve zkoumaném souboru.²⁰

Jak se dalo očekávat, zjištěné skupiny mají mnoho společného s kategoriemi, o nichž jsme hovořili výše. Tak například určitou část z nich představují skupiny převážně mladých dělníků, zatímco jiné skupiny se většinou skládají z ženatých dělníků a vdaných dělnic. Avšak existence různých skupin v obou kategoriích svědčí o tom, že v každé vrstvě dělníků odlišného věku a rodinného postavení existují a mohou být objeveny podtypy, pro které je nutno zpřesnit formulaci a zejména „adresování“ některých úkolů sociálního plánování.

Uvnitř základní masy zkoumaného souboru, který se skládá z dělníků ve středním úseku životní dráhy, byly zjištěny dvě skupiny, jež se liší stupněm osvojení základů soudobé městské kultury. Ve shodě s tím problémy, které se objevily při zkoumání života dělnických rodin s nezletilými dětmi, mohou být společné pro obě skupiny i specifické pro každou z nich. Například úkoly vyplývající z nezbytnosti překonávat rozdíly mimopracovních podmínek žen a mužů jsou aktuální pro celou tuto vrstvu dělníků, zatímco problémy spojené s nadměrnou rolí televize ve volném čase dělníků se zvlášť ostře projevují v první z obou skupin, jejíž způsob života je orientován na ro-

dinu, na styk s dětmi a na převážně domácí formy kulturních aktivit, tzn. na noviny, časopisy a zvláště televizi. Problémy opilství a jiných projevů „antikultury“ se do značné míry soustřeďují do druhé skupiny (pro muže z této skupiny je příznačná silná orientace na práci na zahrádce, na domácí kutilství a na zábavu, a to na úkor zájmu o kulturu a péče o děti).

K hlubšímu pojetí sociálního plánování také přispívá využití vícerozměrné analýzy zkoumaného souboru dělníků pro určení dvou skupin mládeže. Pro obě skupiny je charakteristické poměrně slabé spojení s domovem a rodinou a aktivní využívání mimopracovní doby — tím však jejich podobnost končí. Avšak právě jejich rozdíly umožňují, abychom si konkrétněji představili některé důležité problémy rozvoje naší společnosti.

V prvním případě je největší část mimopracovní doby věnována studiu při zaměstnání. I zábava — které je, pravda, ve struktuře způsobu života této části mládeže málo — je zaměřena na utváření vysoce organizované osobnosti pracovníka socialistické společnosti. Patří k ní četba, návštěva filmových a divadelních představení, styk s přáteli a sport. V druhé skupině se téměř nestuduje a mimopracovní doba se do značné míry promrhává v nejrůznějších domácích činnostech, jako je práce na zahrádce a kutění, v zábavách pouličních part a prostě v „nicedělání“. Je to určitá rezerva, potenciální záloha druhé z masových skupin chování městských dělníků, která je charakterizována poloměstským životem, slabě navazujícím na městský způsob života.

Ve shodě s touto situací může být úloha sociálního plánování vyplývající z nezbytnosti rozvíjet vzdělávání dospělých a přetvořit je ve všeobecnou záležitost pracujících zpřesněna tímto způsobem: Nejde jen o důležitý taktický úkol usnadnit podmínky studia pro dělníky ani jen o strategický úkol přeměnit vzdělání v nedílnou součást způsobu života ženatých dělníků a vdaných dělnic, nýbrž také o to, vnést studium do života nestudující dělnické mládeže. Toto zpřesnění je zvlášť aktuální, protože nezvyk pokračovat ve studiu a soustavně se vzdělávat — a takový zvyk se vytváří jen v mládí —

²⁰ Podrobněji viz *Voprosy filosofii*, 1969 7, s. 53—64.

hrozí v podmínkách vědeckotechnické revoluce beznadějným zaostáváním za rychlým tempem společenského pokroku.

Zvláštní význam pro sociální plánování má ta okolnost, že vícerozměrnou analýzou trávení mimopracovní doby se ze zkoumaného souboru dělníků vydělila také skupina s rozumnější a harmoničtější vyváženou strukturou každodenního chování. V této skupině se aktivní osvojování kultury (jako cílevědomé sebevzdělání či jako zábava) a pozornost vůči rodině, projevující se neustálou péčí o děti a pomocí ženám ve vedení domácnosti, spojuje s intenzivními styky mimo rodinu a s otevřeností domácího rodinného prostředí.

Ve srovnání s ostatními skupinami se tu hodně času věnuje veřejné činnosti a sportu. Tuto skupinu můžeme považovat za určitý praktický ideál, za bezprostřední vzor pro sociální plánování. Takový závěr je opodstatněný tím spíše, že podle charakteristik rodinného stavu se tato skupina téměř neodlišuje od dvou základních skupin dělníků, neboť i její značnou většinu tvoří ženaté a vdané osoby s nezletilými dětmi. Rodinné postavení tedy nepředurčuje ony jednostrannosti způsobu života, které jsou charakteristické pro většinu ženatých nebo vdaných osob.

Zkoumání způsobu života — a možná dokonce v první řadě těch jeho stránek, které se projevují v mimopracovní oblasti, v nevýrobní sféře praktické lidské činnosti — je tedy nezbytným předpokladem pro úspěšný rozvoj sociálního plánování v Sovětském svazu a pro vypracování nových přístupů k složitým procesům společenského vývoje.

Jak vysvítá z návrhu *Směrnice XXIV. sjezdu KSSS*, v soudobé etapě komunistické výstavby se v této oblasti otevírají nové velké možnosti. V nové pětiletce zamýšlí strana provést opatření ke zdokonalení vzdělání, zvýšení jeho úrovně a k vytvoření lepších podmínek pro výchovu dorůstající generace. Počítá se mj. také s realizací široké soustavy opatření zaměřených na časové úspory a na usnadnění práce v domácnosti. Plánuje se značné rozšíření sítě podniků veřejného stravování a služeb, dětských předškolních zařízení, domů pionýrů, domů mladých techniků a domů mladých přírodovědců.

Sovětští lidé s nesmírným uspokojením oceňují pohotovost, s níž *Směrnice XXIV. sjezdu KSSS* k pětiletému plánu rozvoje národního hospodářství SSSR na léta 1971—1975 reagují na aktuální úkoly v této oblasti.

Přeložila Dagmar Vichnarová